

FIGYELŐ

Olvasás közben

Jól esik néha szabadjára engedni a gondolatokat és — gondolat-futtában, így olvasás közben, amikor a könyv ki nem mondott, szinte meg sem érintett gondolatai sereg gondolatszilánkot röppentenek fel — csak épp feljegyezni minden kapcsolat és összefüggés nélkül, rendszertelenül, ezeket a kipányvázott, lasszóval befogott gondolatcsikókat, tarka madarakat.

Most épp Csernisevszkit olvasom. Szerbül jelent meg egy esztétikai-kritikai kötete és kötetlen olvasom, szabadjára engedve gondolataimat. A művészet és valóság esztétikai viszonyáról beszél. Milyen viszonyban van az élet, a természet, a társadalom a művészettel. Csernisevszki tagadja, hogy az élet — rút, hogy művészetre van szükség, életpótlékra, illúzióra, ha legalább a magunk életét meg akarjuk szépíteni. Igaz, ezt már nem is Csernisevszki mondta. Így megfogalmazva, ez máris az én gondolatom és ki fogja ezentúl is egyre különválasztani Csernisevszkit az egyszer már megindult röpködő gondolatszilánkjaimtól? Mintha fejszével vágtam volna oda a Csernisevszki gondolatai közé, szétporozanak ezek és ki szedi fel őket? Ki különbözteti meg a magáét a másétól? Csernisevszki inkább csak arról szól, hogy maga a természet, hegyeivel, tengereivel, pázsitjaival van olyan szép, sőt sokkalta szebb, mint az őt ugyan nem utánzó, de reprodukáló, újratereítő és újjáteremtő műalkotás bármikor is lehet. Sőt: a szép maga az élet! Maga a természet! Nem az a célja a művészetnek, hogy megszépítse, hogy idealizálja az életet. Elfogadom. De...

De: hol van az ő elgondolása a később és előbb termett gondolatoktól? Mert nem öleli fel ezeket a gondolatokat is, mért nem ad ezekre is feleletet? Most aztán ki felel meg, ki adja meg az oly rég óhajtott választ? Csernisevszki a hégelianusok ellen vértezi fel magát érvekkel, bizonyítékokkal, de már Hégelék előtt ott voltak Schillerék. Kanték. Nem hitték, hogy az akkori Németországban megvalósíthatják polgári elgondolásaikat és a művészetbe, filozófiába, a gondolat, az érzés világába menekültek. Ott álmodják bár valósággá, ami szerintük már arra volt ítélve, hogy megvalósíthatatlanul beléjükhaljon.

És Hégelék után jelentkeztek Wilde és a hozzá hasonló írók, festők, egvéb művészek, esztéták, akik csak a pillanatban hittek, annak múlásában — hangulat-múltán — és akik megundorodtak az élettől, az élő valóságtól, a Wertheim-kasszáktól csak úgy, mint a külvárosi szürke nyomortól és hazug demokráciától és a rút élet elől a szép álomba, a művészetbe akartak menekülni. Akkor már persze letűnőben volt az a világ, amelyet Schillerék éppen kiemelni akartak az elgondolások ködéből. Már éretté is vált akkor a gondolat, az a gondolat, hogy a rút élet helyébe ne a szép álmot tegyék a művészetbe, a művészet élettől elvonatkozó elefántcsont tornvába, hanem — uram bocsá! — valósítsák meg a szép álmot, tegyék a szép álmot szép valósággá a rút valóság helyén. Sokan voltak ilyenek és sokan közülük hitték, hogy a művészet az a szörnyű, az a hatalmas erő, amely mesteremti az öröms embert és rajta át az öröms életet is. Mert így gondolták: előbb az embert, aztán az életet. Kassákékra emlékszem legbiztosabban ebből a korból,

talán azért, mert magam is hittem ezt a csillogóan hamis álmodat, a Kassákék álmodatát, a magam álmodatát.

Persze, aztán jöttek újra mások és az életet tették fel az első síkra, azt akarták előbb széppé tenni, mért tudták, hogy nem a művész teremti meg a szép életet a régi-rút helyén, de a harcos ember, aki esetleg lehet művész is. Mert ezek úgy gondolták: előbb az öröms életet! Az öröms élet teremti majd meg az öröms embert is. Teremts szép életet, hadd legyen szép az élet, hadd legyen a szép élet a szép álmod, a szép művészet tükrözöndő anyaga! És már pá-huzamosan is a szép élet teremtesével — a teremtes szépségét hadd tükrözék a művészek; a művészek, akik talán egyúttal maguk is élet-teremtők...

És újra más gondolat kergetözik az előbbiekkel. Ha álmod a művészet, mint egyesek hiszik — de jó, hogy Csernisevszki megcáfolta öket és be kár, hogy erre a most kelö gondolatra is nem talált már jóelőre választ — ha szép álmod, amely pótolja a rúteletet... akkor, akkor azt jelenti-e ez, azt jelentené és jelenthetné-e az, hogy: vagy sohasem lesz szép az élet és marad a művészet az élet pótléka, annak szépségessége, vagy — megszépül az életünk, megvalósul az álmod még az életben és még életünk során — és akkor nem lesz többé szépség művészetre, életpótlékra, álmodra és megszünik minden szép álmodás, minden művészet? Csak a rútat lehet tükrözni, a szép élet megszünöti a művészetet? Csak az ír, csak az muzsikál, csak az fest vagy dalol, aki beteg, aki ki akarja írni magából a bánatokat és mihelyt felvidul és újra egészséges lesz — megszünik dalolni és csak egyszerűen — él? Az örömmek nem lehet dala? Jaj, de jó, hogy azt mondta Csernisevszki, hogy a szép maga az élet és hogy mégis van művészet, mely újratemti a világot, mire az majd megszépül.

Mert mi hiszünk a megvalósulásokban, a teljesedésekben — még itt a földön, még ezen a világon.

És nem csuda-e, nem fura valóság-e, hogy vannak közöttünk akik még hozzá sem fogtak a hosszú gondolatsor elgondolásához, söt akik félnék, akik remegnek, rettegnek minden változástól, akik sajnálják önmagukat, mert annyi sok mindent megérték és annyi sok mindent még majd megérnek, akik betegek a változásnak, haladásnak, a gondolkodásnak, akik odatapadtak és odatapadnak a multhoz — és mindamellett művészeknek hiszik magukat? Művészeknek — aki az emberiség álmodatát álmodja.

Vágtatnak velem a gondolatok és nem is igyekszem öket rendszerbe, kocsi elé fogni. Talán öregek már ezek a multhoztapadt, rettegö, csak önmagukat látó emberkék, talán már nincs erejük az álmodhoz, az emberiség álmodához? De végiggondolták ezt a gondolatsort vagy végig fogják gondolni a többiek. Azok, akik — mint egykor jómagunk — berzenkednek és úgy vélik, valami újjal, széppel, nagyszerűvel terhesek, valami ösi bánattal, valami új ujjongással és józan álzszeniként, dekadens hedonistákként újra feltalálták maguknak az elefántcsont-tornyot, amit ök maguk még csakugyan sohasem láttak. Ezek előlröl kezdik, mert nem gondolták végig soha ezt a gondolatsort, mert kiestek a kontinuitásból, a folytonosságból. És — mikor jutnak el oda, ahol mi többiek már oly régen voltunk és mikor juthatunk el akkor újra együtt, közösen oda, ahová régi csengö álmodok már oly régóta szólogatnak? Kissé talán bánatos is vagyok. Jobb lett volna — felvágatlan hagyni Csernisevszkit.

A németek (és tegyük hozzá: a magyarok hasonlóképpen) még Csernisevszki idején is a görög sors-tragédiából vonták el a tragikus hös, a tragikum szerintük igaz lényegét. És Csernisevszki felveszi ez ellen is a harcot. Egy-egy mondatának szörnven megörülök, úgy ahogy csak az örülhet, aki eltűnt, elkallódott gyermekére talál. Mert egy-egy mondata olyan ismerös. Mondtam már magam is valamikor, hogy korunk nem tragikus, csak drámai korszak, csak új eposzt-termö korszak. És most olvasom: „És a szerencsés harc, bármily súlyos legyen is különben, nem szenvedés, hanem élvezet. Nem tragikus, csupán drámai“. A további gondolat talán már kevésbé kap meg, talán nem is tudom a magam gondolataként végiggondolni, — továbbgondolni. „Hol van hát akkor a tragikum szépségessége a természetben? A tragikus harcunkban a természettel esetleges“. Esetleges, hogy valakinek a sorsa tragikus lesz-e vagy sem. Nincsenek görög végzetek, amelyek megkövetelnék a tragikumot hösök életében. Tragikus egyszerűen a szenvedés, a bukás és — teszi hozzá

Csernisevszki — ez éppen elegendő ahhoz, hogy irtózáttal vagy részvétellel töltsön el bennünket. Tragikus egyszerűen a — szörnyűség és nem igaz, hogy a szörnyű vég elkerülhetetlen a végzet ítélete folytán.

Ernyit mond a tragikumról maga Csernisevszki. Az egyénről beszél. És talán csakis az egyénben van a tragikum, talán csakis az egyén sorsa, élete lehet tragikus. Mégis, mégis oly nehéz eldönteni, mi is a tragikum. Az egyéni életnek magának talán nem is lehet tragikuma? A szenvedés, a fájdalom, a bukás — mondja Csernisevszki, ez a tragikum. De lehet-e igazi tragikum, ha az anya betegség folytán veszti el fiát? Ha öreg embert visz el a halál, tragikusnak érezhetjük azt? Nagyanyám 96 éves volt amikor meghalt. Senki sem sírt a temetésén. Egyik lánya, aki állandóan mellette élt, vicceket mesélt a ravatal mellett. Mert nem rendített meg senkit annak a halála, akiről már az a legenda járta, hogy nem fogja a halál. Ha élő-eleven fiatalt visz el a halál, olyant, aki előtt áll még az egész élet és aki talán sokat ígért — nem is önmagának, de mindannyiunknak — és akit erőszakkal kergetnek halálba, örületbe, amikor mellette a senkiháziak megmaradnak, sőt közreműködnek fiatal halálán — akkor már lehet szó tragikumról, arról, hogy megrendülünk sorsa fölött, hogy magunkba nézünk, öklünk emelgetjük és talán még azt is gondoljuk: inkább én lennék a helyén!

De ebben az esetben nem a természet volt a halál oka. A társadalmi erkölcs játszottak itt közre. Talán ott kezdődik a tragédia, ahol a társadalmi erő harcra jut szerephez? Hiszen legtöbbször úgy van, hogy épp a legértékesebb emberek hullanak el először a harcban. Talán, mert ők merészkednek legelőbbre az ellenség táborába? És mégis, van-e itt is általános, mindenkit megtrágyó tragédia? Vagy talán csak az egyén érzéi tragédiának a maga sorsát, a körülötte lévők sorsát míg ha a társadalom szempontjából tekintjük a hullást, nincs is szó tragédiáról?

Arra gondolok például, hogy halálra ítélt és már haldokló kor, haldokló társadalmi osztály egy tagja esett el a harcban. Tragikus sors ez? Ki veszi vajjon zokon, ki sír fölötte? Csak egyéni tragédia lehet ez, talán egy szűk kör tragédiája. Az emberiség — csak örülni tud e hullás fölött! Vagy ki sírt vajjon, ki siratta Hitlert és a hozzá hasonlókat végig a történelem folyamán? Csernisevszki úgy érzi, nem szükséges, hogy nagy ember hulljon el. Kis ember is kelthet általános részvétet. A Hitlernek feltétlenül kis emberek, de várt-vágyott hullásuk nem kelt részvétet.

Kis ember-e vagy nagy, csakugyan nem játszik szerepet, ha az emberiségért, a jobb jövőért adta életét. Mind nagy emberek ők, hacsak kis körben is, hacsak kis kör ismerte is őket! És mégis! Tragédia-e vajjon szörnyű nagy hullásuk? Nem ünneprontás, ha a kédes mélyére nézünk. Emlékszem Krum' édesanyjára és emlékszem Kócsa anyjára is, Rózsa anyjának képe is sokszor áll előttem, sokszor áll elém. Mert itt most az anyákról van szó, mert itt a fiúk-lányok mentek el hamarabb az apáknál-anyáknál. Rózsa anyja lányát, fiát és férjét vesztette el szinte egyidőben. Erősen tartja magát mindmáig Kócsa anyja folytatta fia után a harcot, akár Gorki regénvalakja, az öreg Nilovna. És hallottam Krum' anyját is. Ott leplezték le a hősök emlékoszlopát a zrenyanini vásártéren és megjelent a hetvenéves asszony, akinek a fiát a Gestapó verte agyon. Eljött a fávól Prilepből és — beszélt. Felszólat és beszélt. Nem sírt. Lehet, hogy már elsírta akkorra minden könnyét, de beszélt és további harca buzditott. A mártír édesanyja. A 70 éves öregasszony. A harcot folytató Nilovna.

Vajjon mért van így? Vajjon egyáltalán nincs is tragikum? Vagy csak egyéni tragédiák vannak? És aki osztályában él, az emberiségben, a népben, az az egyénen túl az ember, a nép örök életébe kapcsolódik már? A reakció emberének hullása nem tragédia — ha hiába küzdött is, mert helyes és jó és kivánatos, hogy küzdelme hiabavaló legyen. Itt a bukás elkezdhető — és megnyugtató. De kelő korok, kelő osztályok hőséneke hullása se volna tragikus? Azoké sem, akiknek bukása nem elkerülhetetlen és — nem megnyugtató, de fellázító, de újabb harcra sodró? Nagy ember, vagy kicsi: oly mindegy és mind sorra nagy emberek ők a maguk körében. Csak arról van szó, kit mily széles körben ismernek. Viszont az egyén hullása után — az osztály, az emberiség győzelme, emelkedése következik. És hat talán ez is:

nincs győzelem áldozat nélkül és mindannyian: az életben maradtak csakúgy, mint az elesett — már előzetesen rászánták magukat! És mégha elbukik is az ügy, mindenki tisztában van vele a harcosok közül: csak ideiglenes, csak ideig-óráig tartó a bukás. Április 6. után következik július 7. és azután október 20. És minden április 6. után elkövetkezik október 20-ika! Csak éppen — nem mindenki éli meg az októbereket! Itt is egyéni hát az, ami tragikus.

Vannak talán még ennél is nagyobb tragédiák, ha szinte lehetetlennek is ítéljük ezt. Az ellenség kezétől elesni? Tudtuk előre és ha nem is könnyű az áldozat, mégis: rászántuk magunkat. De voltak már esetek — történelemben vagy csak irodalomban? — amikor saját emberétől, baráti kéztől hullott el a tragikus hős és ez sokkal rettentőbb. Régen volt, hogy a Csokoládét olvastam. Évtizedek múltak már el azóta. De még fellüdbörcsik a borzadálytól a hátam, — pedig azt sem tudom már, hogy hívták és lehet, soha nem is élt — ha rá gondolok arra az emberre, aki az elvtársak összezejövetelén maga emelt önmaga ellen vádat és a többiekkel együtt önmaga halálára szavazott. Halálra ítélte önmagát, hogy éljen a forradalom. Akkor már láttam sok halált és láttam már akkor fejnélküli testet és testetlen emberi fejet. Láttam már többől kiszakított emberi combot is — levelekötzetve, mert akkoriban igen-igen kevés volt a csizma... De egy halál sem hatott rám annyira, mint Csokoládé — talán nem is művészián megírt hősnék tudatosan hozott halálos ítélete. Mert, jól értsük meg, ez nem öngyilkosság volt. Élni szerető ember ítélte magát halálra, mert vétkezett. Pedig sajnálta ithagyni az életet. Vétkezett és tudta: csak úgy teheti jóvá hibáját, ha távozik, mert ezzel sietteti a forradalom győzelmét. Mások is követtek már el hibát és másokat is kénytelen volt a mozgalom eltávolítani. Mások is hulltak már el — baráti kéztől. És nem is tudom, mi a tragikusabb, kinek az élete, azé-e, aki meghal, vagy azé, aki barátot távoztat az életből, akit megsirat. Mert van úgy, hogy gyöngye volt valaki és vétkezett.

De adódhat úgy is, hogy valaki nem vétkezett, hogy ellenkezőleg hősieen vállalt egy feladatot, nagy és hősi feladatot és ennek teljesítése közben esett el a harcban — baráti kéztől. Mert nem mondhatta meg neki: barátod vagyok! Bihálji—Merin regényében (Viszontlátásra októberben) van egy eset, amely könnyen válhatott volna tragikussá — a regényben és az életben is. Tegyük fel, hogy Trifúnak hívták az elvtársat (hogy a regényben, hogy hívják, nem emlékszem rá most hirtelenében), aki küldetésben járt és nem árulta el se jóbarátának, se ellenségnek, hogy elvtárs, mert az ellenség sorai között kellett élnie, hogy ott végezze el fontos megbízását. A „Vörös virág“ című film is lepergeti Trifún egy nagy jelenetét. Nagy revút adnak a hadifogoly elvtársak, meghívják arra a német tisztet is. Ezalatt Trifún belopózik a Gestapó irodájába és magához veszi a névjegyzéket, azok jegyzékét, akiket a Gestapó közülük elítélt és a kémek jegyzékét is. Majdnem rajtakapja a Gestapó egy embere. Ha rajtakapja — ellenség kezétől hal meg és ez bizonyára nem annyira tragikus, mintha sikeresen végzi el a megbízást és továbbra is ott él az ellenséges Dráza-párti foglyok körében, hogy barát és ellenség: mindenki úgy higgye — ellenforradalmár. És így, ily körülmények között éli meg a fegyveres harc kitörésének pillanatát és a harc hevében — barát kezétől esik el. Trifúnál nem történt ez meg, épségben került haza, de — szinte majdnem megtörtént még a háború elején a — regény írójával, magával, akit akkor még nem ismertek a szerbiai hegyek között, mert külföldről érkezett éppen, emigrációból.

És még egy sajátos tragédia adódhat. Talán a legszörnyűbb. Arra az esetre gondolok, ha valaki elveszti hitét és talán csak a „tehetetlenség“, a fizikai tehetetlenség törvényének hatása alatt megmarad azon a vonalon, amelyen valamikor elindult. Cselekszik és nem tudja, miért. Cselekszik és nem tudni — mi célból és mi az értelme annak, amit cselekszik. Határozottan emlékszem egy emberre életemből, aki 1919-ben járt így, a proletár diktatúra bukása után. Tudós volt és fiatal, alig huszónhét esztendő. Az egyetemi laboratóriumból (fizikus volt) dobták ki 1919 nyarán az ébredők — a saját diákjai. És akkor mondta —, mert hirtelen elvesztette hitét egy időre, mint ez néha megtörténik a fiatalokkal —, akkor mondta a szörnyű szavakat: Minden ember életében van két döntő pillanat. Az egyik, amikor kigyúl a hite és úgy

érzi, ő is hivatva van rá, hogy harcoljon a jobb jövőért. És a másik, amikor rájön arra, hogy nem lehet és nem érdemes. És az a legtragikusabb, tette hozzá, hogy ily fiatal vagyok és már eljött a második pillanat, a nagy nirvána, az én egyéni nagy nirvánám. Azóta nem láttam, nem tudom: végleges volt-e ez a nagy hullása, végleges volt-e nagy nirvánás hangulata?! Én magam alig pár hónap múlva új erőre kaptam.

Szörnyű tragédiák ezek. Talán a legnagyobb emberi hullások. De, nem tudom, hogyan, miért. Nem tudnám most megmagyarázni, bizonyítani. Egyszerűen úgy érzem — mindez szintén csak az egyén tragédiája, mindez szinte érintetlen hagyja a társadalmat, az osztályt, az emberiséget. A társadalom halad tovább. És azért szilárdan hiszem, hogy: 1. csak társadalmi síkon adódhatnak tragikus esetek, hogy természeti jelenségek nem adhatnak tragikumot; 2. hogy a társadalmi síkon csak az egyén sorsa lehet tragikus. Az osztály, a nép, az emberiség élete lehet nagyszerű eposz, megrázó dráma, de sohasem tragédia.

LŐRINC PÉTER